

Наталія Макаренко

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І ВПЛИВ РЕГІОНАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ НА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС В УКРАЇНІ

N. Makarenko Features of formation and influence of regional identities on political process in Ukraine. In this article we are discussing the formation of the national identity and some factors: historical and geopolitical circumstances which influenced on its regional character, stipulated the features of political process in Ukraine.

Майбутнє незалежної України значною мірою пов'язане з процесом формування солідарної політичної нації. Процес формування національної ідентичності в Україні має свою специфіку, якій притаманний до того ще й регіональний вимір. Особливості української національної ідентичності пов'язані з державними, а точніше, бездержавницькими традиціями українського народу, процесами денаціоналізації етнічних українців, регіональними економічними, соціально-політичними, мовними й іншими відмінностями.

Формування ідентичності української спільноти відбувається в суперечливих процесах взаємодії, взаємовпливу та конфлікту регіональних ідентичностей, які сформувалися історично. Регіональна диференціація в Україні, розділеність на Захід та Схід з відмінними ідентичностями — вагомий чинник впливу на суспільно-політичні процеси. Саме так сприймає Українську державу переважна більшість власних громадян та міжнародна спільнота. У праці «Зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтон писав про Україну як розколоту країну з двома різними культурами: «Лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо її центром ось уже декілька століть»¹. Таким самим є самосприйняття української

спільноти: 47,4% українських громадян, за даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова в квітні 2005 р., визнавали наявність розколу за регіональною ознакою»². Проте регіональна диференціація в Україні набагато складніша, ніж стереотипований поділ на Західну та Східну Україну. Адже неможливо не брати до уваги існування ще двох великих регіонів — Центру та Півдня, які характеризуються і спільними, і відмінними рисами із Заходом та Сходом, а Центр має величезний потенціал консолідації й синтезу регіонального розмаїття України.

Регіональна ідентичність як різновид колективної ідентичності є набором об'єктивних та стійких ознак, з якими себе ототожнює індивід і спільнота. Регіональна ідентичність є самоусвідомленням територіально диференційованої спільноти людей, когнітивна модель світу якої визначається образами певної території, її соціальної й політичної історії.

Аналіз, в історичній ретроспективі, факторів, які зумовили регіональний вимір української ідентичності і впливають на політичний процес в Україні, є метою цієї наукової розвідки. Актуальність означеної проблематики підтверджується численними дослідженнями українських авторів — Л. Нагорної, О. Картунова, С. Кисельова, А. Колодія, І. Кресіної, В. Лісового, Г. Палій, О. Майбороди, Ю. Саєнка, Ю. Римаренка, Т. Рудницької, М. Шульги та інших.

Базовим чинником у формуванні регіональних ідентичностей України, на нашу думку, стала історія, тобто історичний досвід, набутий мешканцями цих регіонів у процесі історичного розвитку.

Процес формування національної ідентичності утруднювався, гальмувався, а за висловом Л. Нагорної, «розмивався» трагічними обставинами історичної долі українців, змушених існувати на стику християнського і мусульманського світів, а згодом західноєвропейської та російської етноцивілізаційних платформ³. На обставини розвитку українських земель, формування української спільноти на межі цивілізацій, перетині православно-візантійської та католицької традицій наголошували і наголошують як вітчизняні, так і західні дослідники. Складність і трагізм долі української нації полягає в тому, що Україна знаходиться не лише на перетині цивілізацій, а й сама пересікається цим перетином на різні частини, причому ця різність, на жаль, є дуже багатовекторною.

Регіональна диференціація в Україні з відмінними ідентичностями — вагомий чинник впливу на суспільно-політичні процеси. Саме так сприймає Українську державу переважна більшість власних громадян: 47,4% українських громадян, за даними соціологічного

опитування, проведеного Центром Разумкова в квітні 2005 р., визначали наявність розколу за регіональною ознакою⁴.

Тривале перебування значних частин українських територій, на яких розпочинався процес українського етногенезу, під владою і у складі різних держав (Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій, Румунії, Чехословаччини і, врешті, Радянського Союзу (який де-факто був наступною моделлю Російської імперії), в умовах відсутності власної державності (за винятком епохи Київської Русі, короткочасного існування держави Богдана Хмельницького та УНР), відчутно позначилося на етносоціальних і етнополітичних процесах в їх середовищі, зумовило значною мірою особливі типи регіональної ідентичності, регіональні стереотипи, менталітети, і на загал сформували, за висловом Л.Нагорної, регіональні коди й традиції⁵. Інтерпретація історичного минулого, його усвідомлення сьогодні та розуміння майбутнього відбувається крізь призму цього історичного досвіду, відображеного в історичній пам'яті, яку багато вчених вважають базовим елементом національної самототожності.

Територія України є порубіжжям східноєвропейського та середземноморського просторів — геостат. Тут, на думку О.Реєнта, межують краї трьох соціокультурних «плит», які з певною часткою умовності ототожнюються зі Східною, Західною та Південною Україною⁶. Західноукраїнські терени перебували у західноєвропейському геополітичному просторі близько 700 років. Східна і Південна — відповідно 300 і 200 років, причому південна плита понад два тисячоліття знаходилась у середземноморському просторі, а згодом 200 років у російському, державність якого формувалася скориставшись основами суспільно-політичного ладу азійського типу. Порубіжність на межі християнського і мусульманського світів, відмінності, які вона спородила, зазнали екстраполяції на майбутнє.

Державна територія України дійсно має *інтеграційний* характер, тобто включає регіони, які тривалий час розвивалися в складі різних держав, що найбільшою мірою й визначає помітні регіонально-культурні відмінності. Але, акцентуючи увагу на цій обставині, фактично не враховується те, що основним чинником, який визначив об'єднання різних історичних регіонів в одному державному утворенні, абстрагуючись від того, яким шляхом це було здійснено, була географія етнічних українців, розуміння їхньої єдності у середовищі культурних та політичних еліт. Це і визначило той факт, що близько 95 відсотків державної території України — це українська етнічна територія, тобто ареал розселення української етнічної нації. Тому із заходу на схід (від Львівської до Сумської областей), і з півночі на південь (від

Чернігівської області до Північного Криму) етнонаціональна структура населення є доволі однорідною і характеризується великим превалюванням етнічних українців. А безперечно поліетнічний характер має лише Крим та порівняно невеликі прикордонні ареали.

Проблеми регіональності характерні не тільки для України, але й для інших країн світу. Так, багато країн Західної Європи відзначаються розмаїттям культурних регіональних ідентичностей, що склалися історично. Наприклад, у Бельгії межа культурного розходження пролягає між валлонами і фламандцями, у Великобританії — між англійцями, шотландцями і валлійцями тощо. У стабільних суспільствах регіональна ідентичність не домінує над національною. Але в умовах трансформації суспільства, в кризових ситуаціях її роль підвищується, вона стає своєрідною захисною реакцією регіонів та індивіда на економічні труднощі, політику «центру» в економічній, культурній, мовній та іншій сферах. Тому втрата ідентичності в умовах глобальної конкуренції для сучасних суспільств стає екзистенційною загрозою, питанням «впізнання» та збереження себе у глобалізованому світі. Ідентичність як «ключовий елемент суб'єктивної реальності» (П. Бергер) стає важливим чинником внутрішньої та зовнішньої політики держав, оскільки забезпечує солідарність громадян, консолідацію суспільства.

Регіональний вимір національної ідентичності тісно пов'язаний з особливостями формування регіонального національного складу населення. З другої половини XVI ст. відбувалося інтенсивне заселення південних і східних окраїн Росії, території між Доном і лівими притоками Дніпра і Десни. Південно-Східна Україна і Донбас — історично український регіон, проте цей регіон заселяли і освоювали різні етноси, серед яких українці у XVII ст. становили 73,8% (на Донеччині 61,3%), росіяни — 12,2% (20,5%), молдавани і румуни — 6,2% (2,5%), греки — 3,7% (7,3%), вірмени — 2,6% (6,1%), що формувало особливий етнокультурний тип регіону⁷. Попри українську домінанту Донеччина ще 250 років тому була більш етнічно строката, ніж вся Південно-Східна Україна. Внаслідок інтенсивного «перемішування» формувалася особливий тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою, на переконання Л.Нагорної, пов'язаний з етнічністю⁸.

Надалі процес зростання набирає значних темпів (прогресує), що витікало з промислового значення регіону. Згідно з даними карти В.Кубійовича «Переселення на початок XX ст.» у 1890–1930 рр. на Донбас переселилося приблизно 2 млн, здебільшого росіян з центрально-промислового та інших районів Росії, що оселилися по містах

і промислових центрах⁹. Це, звичайно, привело до змін у національному стані посідання українців Донбасу в бік зменшення. Коли розпочався промисловий бум та урбанізація, українці виявилися неготовими взяти в них участь. Прискорений промисловий розвиток у Донбасі та Кривому Розі створював нагальну потребу в досвідчених робітниках, яких не було в Україні. За даними перепису 1897 р. у гірничодобувній та металургійній промисловості Катеринославської губернії працювало 67,8% росіян¹⁰. Перебування різних регіонів України в умовах різних можливостей для економічного розвитку суттєво вплинуло на формування особливостей регіональної ідентичності, а також на етнополітичний розвиток цих регіонів вцілому.

Форсована індустріалізація 30-х рр. ХХ ст. східного і південного регіонів супроводжувалася трансформацією культурних установ та орієнтирів поведінки. Зазначимо, що регіональні соціально-економічні розрізнення проектувалися на весь суспільно-політичний комплекс: зумовили інші параметри розмежування у царині ідентичності — менталітет, політична культура, мова. Титульний етнос домінував тут за «крипто-формальною демографічною ознакою»¹¹, хоча реально переважало російськомовне культурне середовище. Модернізація явно залишала українців осторонь. На зламі століть вони становили менше третини всього міського населення; решта припадала на росіян та євреїв¹².

Губернії	Українці		Великороси		Євреї		Поляки		Німці		Інші
	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	
Волинська	70,1	19,7	3,6	19,0	13,2	50,8	6,2	7,6	5,7	0,9	1,2
Катеринославська	68,9	27,6	17,9	46,6	4,7	26,0	0,6	1,8	3,9	1,0	4,0
Київська	79,2	28,1	6,1	33,1	12,2	31,0	1,9	4,7	0,4	1,1	0,2
Подільська	80,9	32,4	3,4	14,9	12,3	46,1	2,3	4,8	0,1	0,2	1,0
Полтавська	92,9	57,2	2,6	11,4	4,0	29,3	0,1	1,1	0,2	0,4	—
Таврійська	42,2	10,4	27,9	49,1	3,8	11,9	0,7	1,9	5,4	1,5	19,2
Харківська	80,6	54,2	18,1	39,8	0,5	3,2	0,2	1,3	0,4	0,8	0,2
Херсонська	53,5	17,2	21,0	45,0	11,8	28,4	1,1	3,1	4,6	1,7	7,1
Чернігівська	85,7	48,8	8,9	23,0	5,1	26,0	0,1	0,6	0,2	0,2	0,1

Суперечності, у тому числі етнополітичного розвитку, та дилеми, що виникали з цього протиріччя, формували плин української

історії протягом всього ХХ ст. Панування у східноукраїнських містах російської колоніальної адміністрації, а у західноукраїнських — польської фактично позбавляло українських селян, які мігрували в міста, ефективного соціального й правового захисту, руйнувало їхні надії витримати соціальну конкуренцію. Розвивалася соціально-економічна двополюсність: українців ще більшою мірою, ніж доти, ототожнювали із застійним і відсталим селом, тоді як неукраїнці панували в царинах суспільства, що розвивалися й модернізувалися. Значною мірою цей поділ існує й сьогодні.

На заході формувалася відмінна (за своєю основою) від інших регіонів ідентичність, яка базувалася на етнічній основі і мала сприятливіші зовнішні та внутрішні умови для зберігання автентичної української традиції. Західноукраїнські землі опинилися у складі Австрійської імперії після поділів Речі Посполитої. Перехід від Польщі під Австрію став також і переходом до іншого життєвого устрою: кріпаки стали суб'єктами правових відносин, людськими істотами де-юре. Не ідеалізуючи наслідків соціально-економічних реформ австрійських Габсбургів, вони попри свою недосконалість створили передумови для формування української нації.

Історично зумовлені «націоналізація» Заходу та «інтерналізація» Сходу — найбільш впливові й настільки ж різні тенденції посилили диференціацію в рамках єдиного географічного простору. В сучасній соціологічній науці України¹³ використання географічної опозиції «Захід — Схід» вказує на комплекс соціально-економічних та політичних відмінностей, які створюють рельєф, «географію» соціокультурного простору. У контексті української історії «Схід» репрезентує також Північ і Південь оскільки стосовно Буковини і Галичини у фізичному просторі вони розташовані «далі на схід».

Різний історичний досвід, почуття й переживання, закріплені в історичній пам'яті, архетипах і міфах, зумовили інші параметри розмежування — ментальність, цінності, політичну культуру.

Дослідники відмічають відмінності ментальності населення Сходу й Півдня України від ментальності населення Західної України, говорячи про те, що по Збручу проходить кордон двох цивілізацій — західно-католицької й східно-православної¹⁴. Отже, спочатку уточнюється територіальна належність: «східняк — західняк». На етапі етнічної самоідентифікації конкретизується належність до тієї чи іншої етнографічної групи. Цей процес характерний для західних українців, оскільки саме там ще й у повсякденній свідомості збереглося віднесення людини до низки етнографічних груп (бойки, гуцули, лемки, русини). Останнє певною мірою перетинається з віднесенням до

територіальних груп українців: волинян (Північно-Західний регіон), галичан (Західний регіон), закарпатців, буковинців (Південно-Західний регіон). Якщо говорити про східних українців, то в їхній свідомості відсутня належність до конкретних етнографічних груп. Додатковим критерієм є належність до релігійної громади: православних чи до греко-католиків. У цьому розподілі також є свого роду територіальний коректор: уніатство є характерним для «західнянців», а православ'я — для «східняків».

Ментальні та цивілізаційні відмінності західних і східних українців зумовили й регіональні відмінності у політичних культурах, які формувалися на різній основі — індивідуалістичній та колективістській. Відповідно, для Західної України характерні критичне ставлення до влади, що нерідко межує з анархізмом, орієнтація на самоорганізацію в рамках громади, товариств. Для політичної культури Східної України, навпаки, характерні сильна орієнтація на державу, служіння інтересам держави чи політичному лідерові; суспільна свідомість, що сакралізує владу, покладає лише на неї розв'язання всіх проблем і реалізацію інтересів особи. Ідеалом політичного правління на Сході України є «тверда сильна рука» і виправдовування авторитарних методів управління для гарантування порядку та стабільності, для Заходу України — право на участь індивіда у вирішенні питань життя суспільства і громади. Л. Нагорна, послуговуючись методологією С. Ліпсета, дійшла висновку, що «на Наддніпрянщині більш популярні колективістські орієнтації та егалітаризм, на Заході України явна перевага віддається самоорганізації на основі індивідуалізму, елітизму»¹⁵.

Особливості національного складу населення проєктуються на увесь комплекс елементів суспільної свідомості. Однак мовна поведінка була і залишається найпомітнішим чинником регіонального виміру національної ідентичності. Попри потужні консолідаційні властивості мови сьогодні мовний фактор більше роз'єднуючий, ніж об'єднуючий. В Україні, внаслідок зазначених чинників, виокремилися декілька мовно-культурних регіонів — переважно україномовний Захід (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська і Чернівецька області), переважно російськомовний Схід (Харківська, Донецька і Луганська області) та Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області й АР Крим) та двомовний Центр: Захід Центру (Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Київська області та м. Київ), Схід Центру (Дніпропетровська, Полтавська, Сумська і Чернігівська області). За станом на 2003 р. співвідношення мовно-етнічних груп у відсотках по регіонах було таке¹⁶:

ІШіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України

Мовно-етнічні групи	Захід	Захід Центру	Схід Центру	Південь	Схід	Загалом дорослі
Україномовні українці	91,7	59,3	30,8	5,3	3,6	38,5
Суржикомовні українці	1,5	13,0	20,6	11,3	8,3	10,7
Російськомовні українці	1,3	17,2	33,5	40,0	48,6	28,0
Російськомовні росіяни	1,5	5,8	11,1	31,3	34,1	16,9
Інші	4,0	4,7	4,0	12,2	5,4	6,0

Отже, мовний контраст є дуже суттєвим. Результати соціологічних опитувань показують, що колективна пам'ять українців також має регіональну специфіку, яка, крім того, виявляється в різній оцінці явищ минулого, і як наслідок — у сучасних політичних орієнтаціях¹⁷.

Спостерігаються суттєві регіональні відмінності, які стосуються інтерпретації чи деконструкції історичного минулого загалом і особливо радянського періоду, а також різні уявлення про минуле України, трактування окремих особистостей як героїв чи зрадників. Загалом в Україні не сформовані спільні символи, які висловлюють загальнознаючі для всіх громадян поняття, створюють основу для комунікації між регіональними спільнотами та конструювання спільної ідентичності. Різні символічні системи, якими послуговуються східні та західні українці, ментальні та світоглядні особливості впливають на їхнє сучасне світосприйняття. Для Сходу України ідеал майбутнього українців пов'язаний з радянською історією, тобто з минулим. У такому сенсі зрозуміла підтримка переважно на Сході України ідей федералізації (як своєрідного шляху «повернення до СРСР»), сепаратизму, як можливості через відокремлення і входження до Російської Федерації відновити радянський статус-кво. Різниця між регіонами у цьому питанні досить значуща. Так, у ході соціологічного опитування, який відбувся напередодні парламентських виборів 1998 р., за відновлення СРСР на Сході висловилося у п'ятеро більше респондентів, ніж на Заході. А ідея укріплення незалежності України знайшла підтримку на Заході у вдвічі більшої кількості респондентів, ніж на Сході¹⁸. Відповідно, партію, яка б висувала мету відродження української нації, готові були підтримати 70% респондентів на Правобережжі і 40% — на Лівобережжі.

Узагальнюючи результати соціологічних опитувань у різних регіонах, Стегній приходить до висновку про існування двох різновидів

регіоналізму в контексті орієнтацій масової свідомості в системі координат «національна інтеграція — регіональна автономія». На Заході й загалом у Центрі України установки масової політичної свідомості спрямовані на збереження цілісності, унітарності української держави, тоді як на Сході та Півдні переважають цінності регіональної автономії на основі економічної (Схід) та соціокультурної (Південь) самодостатності та відособленості¹⁹.

Регіональні відмінності в Україні накладаються на ідеологічні, оскільки Схід та Південь і Центр та Захід України традиційно відрізняються своїми політичними і, відповідно, електоральними уподобаннями. На Сході було і є більше прихильників лівих ідеологій, зокрема комуністичної партії, на Заході — правих ідеологій та партій. Загалом наголошування на регіональних відмінностях та пов'язаних з ними стереотипах — одне з основних правил політичної боротьби та засіб мобілізації своїх прихильників серед партій, які де-факто залишаються регіональними.

Регіонально розрізняються й зовнішньополітичні орієнтації мешканців Сходу та Заходу. Опитування, яке провів у грудні 2005 р. Центр Разумкова, свідчить, що найбільше прихильників вступу України до ЄС — на Заході (майже 50%), на Сході — понад 20%; прихильників вступу в НАТО на Заході — понад 40%, на Сході — 7%²⁰.

Пік використання регіоналістських гасел припав на період кампанії виборів Президента 2004 р. та парламентських виборів 2006 р., коли політичні партії такими гаслами, як ЄС, ЄП, мова, НАТО маркували свою ідеологічну ідентичність, замість економічних чи соціальних пріоритетів, що відповідали б інтересам соціальних, а не регіональних груп. Після цих виборів у масовій свідомості закріпився ще один чинник розмежування, який діє на емоційному рівні й пов'язаний з кольорами основних політичних сил — помаранчевим і біло-блакитним, що загалом відповідає регіональному поділу України на Схід та Захід і який надалі актуальний у політичному дискурсі. Політичні технології ще більше наголошують й емоційно закріплюють у масовій свідомості локальні тотожності та їх дихотомічність.

Ще одним чинником, що поглиблює регіональне розмежування в Україні, є розділеність еліт, їхня нездатність вийти за межі корпоративних і регіональних інтересів, досягти консенсусу зі стратегічних питань суспільного розвитку. Як зазначають Х. Лінц та А. Степан, політичне керівництво і, відповідно, політичні еліти транзитних суспільств «можуть створювати сприятливий ґрунт для зростання множинних та взаємодоповнювальних ідентичностей, а також здатні стимулювати зростання полярних і конфліктних ідентичностей»²¹.

Українські еліти поки що сприяють конструюванню ідентичностей Схід — Захід як протилежних, конфліктних.

Таким чином, регіональний вираз національної ідентичності має коріння в процесах взаємодії, взаємовпливу та часом конфлікту регіональних ідентичностей, які сформувалися історично, під впливом певних соціально-економічних та політичних обставин, а також були детерміновані специфічними геополітичними умовами України, що і зумовило відмінності в національній самосвідомості Сходу, Півдня, Центру і Заходу України. Частково така диференціація пов'язана з тим, що територія України є порубіжним західноєвропейського, східноєвропейського та середземноморського просторів. Сьогодні, на жаль, особливості історичного шляху формування української нації мають досить неприємні наслідки. З іншого боку, з нашого погляду, немає підстав говорити про конфлікт етнічних субкультур в Україні. Можна говорити про наявні ментальні, світоглядні відмінності між субкультурами, умовно іменованими західноукраїнською південноукраїнською та східноукраїнською. Проблема становлення єдиної національної ідентичності громадян є однією з визначальних для українського суспільства, зокрема для подальшого формування його як повноцінної нації. Політичний контекст проблематики (необхідність збереження цілісності держави та її зміцнення, становлення громадянського суспільства, визначення місця країни в системі культурних і геополітичних координат тощо) зумовлює необхідність виробити адекватну політику щодо кризових явищ, помітних в українській національній ідентичності.

¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003. — С. 255.

² Якименко Ю., Литвиненко О. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії — 2006 // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1. — С. 2.

³ Нагорна Л. Національна ідентичність // Розбудова держави. — 1997. — №7–8. — С. 48.

⁴ Див.: Кривицька О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України // Людина і політика. — 2001. — №6 (18). — С. 14–16.

⁵ Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. — Вип. 1. — 2007. — С. 111.

⁶ Рент О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України // Регіональна історія України. — Вип. 1. — 2007. — С. 97.

⁷ Дружба и братство русского и украинского народов. В 2-х т. — К., 1982. — Т. 1. — С. 113.

⁸ Див.: Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки. — С. 125.

⁹ Енциклопедія українознавства, загальна частина. — Т. 1. — К., 1994. — С. 148.

¹⁰ Ярошевич А. Малоросы по переписи 1897 г. // Киевская старина. — 1905. — Июнь, Т. XXXIX. — С. 415.

¹¹ Рент О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України // Регіональна історія України. — Вип. 1. — 2007. — С. 99.

¹² Статистический ежегодник России. — М., 1918. — С. 68–69.

¹³ Васильєва Л. Вплив регіоналізму на формування зовнішньої політики України // Віче. — 1997. — №10. — С. 9–19; Клиненко О.В. Проблема державно-територіального устрою України: визначальні чинники, взаємозв'язки, тенденції // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. — К., 1995. — С. 62; Макеев С. Регіональні відмінності в оцінці економічної та соціально-політичної ситуації // Політичний портрет України. — 1996. — №15. — С. 70–90; Романюк А., Черниш Н. Схід-Захід: компроміс чи конфронтація // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — №3. — С. 104–116 та ін.

¹⁴ Шилов В.Н. Ментальность населения: региональный аспект // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. — С. 239.

¹⁵ Нагорна Л. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. — К.: Стило, 1998. — С. 36–37.

¹⁶ <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>

¹⁷ Див.: Воропаєва Т.С. Психологія національного буття: регіональні відмінності // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. — С.259–261; Макеев С. Регіональні відмінності в оцінці економічної та соціально-політичної ситуації // Політичний портрет України. — 1996. — №15. — С. 70–90; Романюк А., Черниш Н. Схід — Захід: компроміс чи конфронтація? // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — №3. — С. 104–116; Стегній О., Чурилов М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. — К., 1998.

¹⁸ Стегній А. Региональный фактор развития политической культуры населения // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 86.

¹⁹ Стегній А. — Там само.

²⁰ Див.: Регіональні відмінності в Україні: позиції експертів // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1. — С. 28.

²¹ Линц Х., Степан А. «Государственность», национализм и демократизация // Полис. — 1997. — № 5. — С. 27.